

PULA IMVULA

>> GROWING FOOD >> GROWING PEOPLE >> GROWING PROSPERITY >>

Dira go atisa go TLAMELA SETLAPELE ngwaga e

Lekwalo la Grain SA la
balemipotlana

Ngwaga ya 2018 e gorogile. A re dire ngwaga e, ngwaga ya bolaodi bo bo siameng le ya go atisa go tlamela. Ke itse gore ntlha e ke sethogo sa go tlottiwa gantsi mo Pula Imvula mme ga go kgonwe go gatelelwa go feta ka e le motheo o mongwe o o botlhokwa tota wa ditragalo tsa bolemirui.

Ka re le balemirui, ka twaelo re simolola ngwaga o moša re setse re siana ka dikgwedi tsa Ferikong le Tlhakole e le nako ya ngwaga e go tshwanetsweng go dirwe ditiro tse dintsithata mo dipolaseng tsa rona. Mme ga re kgone gore nako e re nang ditiro tse dintsithata jalo e re thibele go dirisa ditragalo tsa bolaodi tse di siameng. Tšelete e re e dirisitseng go reka didiriswa e ntsithata go tlogela ntlha ya go tlamela didiriswa tsa rona go senyega mo kgwebong ya rona.

Metshene ya bolemirui le didiriswa tsa bolemirui tsa rona di bopilwe ka go dirisa dikgaolo tse dintsithata tse di sutegang, tse di dikologang, tse

di sianang, tse di itayang, tse di gotlhlang, tse di sokang le tse di tshikinyang. Dintla tsotlhethse di tlisetsa go onala le go kgoboga ga dikgaolo mme jalo go bothhokwa go atisa go tlamela go kgonwa go dira ka go se nne le mathata. Nako e bothhokwa go feta go tlhola go nna le ditiego tse di re kgoreletsang go fetsa tiro ka nako e e rileng. Fela kgwedi e ke ne ke sokola ka terekere e e tlholang e na le 'mathata' mme ke ne ke tlhola ke ikgakolola gore fa nka bo ke sala ke e tlhokomela ka nako ya boikhutso ka tshwanno motlhamongwe nka bo ke sa bone mathata a jaanong.

Ditshupetsotse di botlhokwa

Ditshupetsotse dingwe tse nna ke dumelang gore di bothhokwa go dira sentle ke tse:

- Simolola ka go lebagana le metshene e e bothhokwa thata. Ke metshene le didiriswa tse re di tshephang tota. Di tlala amogela kelothoko ya rona segolobogolo ka di dira tiro e ntsi.

Bala moteng:

04 Go ithuta ga go fele

Maemo a botokololo
06 ba Grain SA
– go ntse jang...

07 Dikhutlego mo tirong
– tse balemirui ba
tshwanetseng go di itse

NKOKO JANE A RE...

Go nnile setha se se seng pila gape – dikgaolo tse dingwe tsa lefatshe la rona di nnile metsi thata mme tse dingwe di omeletse go feta. Re bolelwa gore go ka bitswa ‘kgalefatsa ya bosa’, mo go reng bosa bo galefetse. Fa o le kgaolong e omeletseng, go tlaa nna go tswelela go oma, mme fa o le mo kgaolong e e metsi, go tlaa nna go nna metsi. Re tshwanetse go tlhola re nagana ntlaa e fa re ntse re tswelela pele le fa re ikaelela go jwala eng le gore re ka jwala leng. Go dirisa bolemirui ga go nolofale.

Go na le dipuisano tse dintsi mabapi le naga le kabelonaga. Fa o buisa Pula Imvula o dirisa naga go dirisa bolemirui – go ka nna naga ya magae, e hiriwang, e wena o leng mong wa yona, ya setšhaba kgotsa naga e o amogetseng ka ntlaa ya kabelonaga. Ntlaa e e bolhokwa thata mabapi le naga ke gore e tshwanetse go uma. Go kgona go nna le naga fela ga go fetole maphelo – bophelo ba gago ba ka fetoga fa o ka kgona go dirisa naga e o tshotseng.

Go kgona go dirisa naga, o tlhoka kitso le kgono; gape o tlhoka tšelete go duela ditokelelo tsa go kgona go uma, e bile kwa ntlae ga gore o tlaa kgona go dira ditiro tsotlhka diatla, o tlaa tlhoka didiriswa le metšhene. Ke mo dithaseloa di simololang teng – o tlaa kgona go bona kitso le bonatla kae, ditokelelo o tlaa di bona kae (tse di go tshwanetseng ka nako ya fa di tlhogewa), mme o tlaa dirisa didiriswa le metšhene efe?

Ka re le Grain SA, ntlaa e kgolo ya lenaneo la tlhabololo la rona ke go feteletsa kitso le kgono go le maatlafatsa go kgona go swetsa ka tshwanno le go dira tse di siameng. Ka go tsena dikopano tsa mekgathlo le dithutiso, le ka go buisa Pula Imvula, o tlaa oketsa kitso ya gago.

Re na le mananeo a a farologaneng go thusa balemirui ka ditokelelo – Lenaneo la Letolle la Ditiro ke le lengwe mo balemirui ba duelang tuelo ka heketara mme rona re ba naya ditokelelo le ketelelopele. Gape re na le lenaneo la DRDLR ka ntlaa ya lenaneo la REID mo re kgonang go naya ditokelelo le keteleopele go balemirui. Go na le bothokwa bo bogolo mo balemiruing ba go tshegetswa ka tšelete mme jaaka go ntse Grain SA ga e kgone go thusa balemirui ba ba tlhokang tšelete botthe. Re tswelela re ntse re leka go batla batshegetse go re thusa go kgona tlhaselo e.

A re tswelele go tlhokomela dijwalwa tsa rona tse re kgonneng go di jwala ngwaga o – gakologelwa go lokela monontshagodimo wa mmidi, le go phepafatsa masimo ka go tlosa mefero – dijwalwa tsa gago di ntse di tlhoka kelothoko le lorato la gago.

Dira go atisa go tlamela setlapele ngwaga e

Go baakanya sediriswa sa go jwala go netefatsa gore se dira ka tshwanno.

- Mo motšhene o mongwe le o mongwe le mo sediriswa se sengwe le se sengwe supa dikarolo tse di dirang thata jaaka dibering le ditšhaene mme netefatsa gore di dire jaaka di tshwanetse.
- Dira ka botlalo mme ka dinako tsotlh lebelela gape le gape fa o feditse tiro go netefatsa gore dimmuru le diboutu di bofilwe sentle. Go botoka go fosa sengwe.
- La bofelo, se tlose mo bodirelong go mo se ka dirisiwang botoka fela. Fa o rata o ka se dirisa go se leka le go netefatsa gore tsotlh di tsamaya sentle.

Fa re ntse re dirisa didiriswa tsa rona mo masimong, ga re kgone go di dirisa ka mokgwa wa gore di senyege. Re tshwanetse go di naya kelothoko le tlhokomelo tse di di tlhokang ka nako yotlh. Ka tlwaelo mokgwa o o rileng go di tlhokomela ke go dirisa go atisa go tlamela didiriswa mo ditiragalang tse di dirwang ka letsatsi le letsatsi. Tiro e e tshwanetse go dirwa ka maphakela a mangwe le a mangwe pele ga tiro ya letsatsi e simolola. Netefatsa go tlhola dilo jaaka ditšhaene le dibering ka letsatsi le letsatsi mme tota gape le maemo a oli le mafura. Ke mokgwa o o pilo go nna le moraba o o tsamayang le ona o o nang didiriswa tse di tlhokiwang tsotlh le kirisi le dikarolo go dira tiro ya go tlhokomela.

Tiragalo e ya go tlhola le go tlhokomela e ka thibela go emisa sediriswa go baakanya sengwe se se robegileng, ka nako e wena o sa kgongeng go kgona go senya nako. Jalo, se repise dikgole ka ntlaa e, bogolo dira

jaaka o itse go le botlhokwa mme o ka bolo ka nako le tšelete morago ga nako.

Tiragalo ya go tlhokomela e ka se fele fa. Jaaka o itse sengwe le sengwe se se dirisiwang mo masimong se tlhoka tlhokomelo le kelothoko ka go tswelela Ga re kgone go ela tlhoko le go tlhokomela fela ka nako e re dirisang sediriswa mme ra tlogela fa re feditse go se dirisa. Netefatsa go tlhokomela le go ela tlhoko go dira tiro ya go tlamela motšheme o mongwe le o mongwe morago ga tiro e dirilwe. Lebelela selo se sengwe le se sengwe gape le gape ka gore le fa se lebegae ekete se sa dira sentle fa o fetsa go dira tiro ka sona, ga go re ga go na sengwe se se tshwanetseng go emisetswa ka se sentshwa.

Pele o baya motšhene

Dintilha tsa tlhokomelo tse dingwe tsa go tlhokomela motšhene pele o o baya ke tse.

- La ntlaa, sengwe se sengwe le se sengwe se ka tlhatswa ka kgatelelo e kgolo ya metsi go tlosa mmu le maswe.
- Morago ga go tlhatswiwa, megoma yotlh le didiko di tshwanetse go phimolwa ka letsela le le nang olinyana go thibela borale.
- Dibering di tshwanetse go tshasiwa ka kirisi mme dinosele tsa diphaipi tsa haetroloji di tshwanetse go khuphetswa go di sireleta.
- Dibaka tsa peo tse di leng mo didiriswa tsa go jwala di tshwanetse go tloswa.
- Dibaka tsa monontsha mo didiriswa tsa go jwala le mo didiriswa tsa go gasetsa

Tshotlego ya dilwana tsa kgale. Setshwantsho ke sa Johan Kriel

Tlhokomelo ya ditšhane le dibering go bothokwa. Setshwantsho ke sa Johan Kriel

di tshwanetse go tlhatswa go thibela borale, go botlhokwa ka gore monontsha o na le kgono ya go ja tshipi.

- Ditšhaene di tshwanetse go tlholwa mme di tshasiwe ka oli, balemirui ba bantsi gape ba di tlosa ka nako ya fa sediriswa se sa dirisiwe mme ba di boloka mo setorong.
- Go tlhokiwa gore go dirwe fela jalo ka dipolata le menwana ya didiriswa tsa go jwala.
- Segasetswa sa dikhemikale se tshwanetse go tloswa sotlhe ka go dirisa metsi a a phepa, dinosele le tsona di tshwanetse go tlhatswa, di tloswe mme di bolokwe mo setorong.

Fa re batla go itumelela tiro e re e dirang kwa ntle ga go senyegelwa ke batla go le gakolola go dira gore tiro e e nne ya bothokwa ka 2018. Bolemirui bo ka nna tiragalo e e monate tota fa dilo di tsamaya sentle, mme re tlhoka go dira tsotlhe tse re ka kgonang go tsamaisa dilo sentle. Ntatemogolo wa me o ne a tlhola a re: 'Ka gore ga o kgone go bona bothata, ga go re ga go na bothata...jalo tlhola mme o tlhole gape go fema bothata boo.'

Athikele e kwadilwe ke Gavin Mathews, Bachelor ka Bolaodi ba Tikologo. Fa o batla kitso gape, o ka romela emeile go gavmat@gmail.com.

GO ITHUTA GA GO FELE

Go na le motswedi wa kitso o o sa fe-leng o balemirui ba ba simololang ba ba tseneng dikopano tsa mokgatlo wa thuto wa Tlhabololo ya Balemirui wa Grain SA ka go latelana ba ka o dirisang.

Bolemirui bo ntse bo tlhoka go dira ka nonofo mme ke nnete go re balemirui ga ba tshabe go dira thata go kgona go sala morago dikelsetso tsa bona. Le gale, mo matsatsing a segompieno balemirui ba tlhoka go feta go dira ka nonofo fela. Setlhophsa Tlhabololo ya Balemirui sa Grain SA se setse se supile dintla tse di rileng tse balemirui ba ba simololang go dirisa bolemirui mo lefatsheng tse di thibeling tswelelo ya tlhabololo jaaka botlhokwa ba kitso, bothhokwa ba kgono le bothhokwa ba matemogelo mabapi le thekenoloji mme se lemoga mekgwadiriso e siameng ya bolemirui mo lefatsheng la segompieno.

Bolemirui ke tiragalo e e bophara thata mme balemirui ba segompieno ba tshwane-tse go tlhalogany dintla tse di farolaganeng thata. Kitso ka tlhalogany fela ga e a lakana. Balemirui ba rutegwa ka matemogelo morago ga dingwaga le dingwaga ka go dira ditiro tsa mo polaseng. Mo Afrikaborwa, balemirui ba ba simololwangsantsi ke balemirui ba ba simo-

lolang go dirisa bolemirui mme melawana ya ditiragalo ke e e kgweleanyeng tlhabolowa ga balemirui. Go kgona go tlhoka thata e tsene-letseng.

Ka maemo a bokana ba poelo a a gatele-Iwang tlase, ga go na phatlha ya go fosa. O kgona go bona matemogelo jang, mme o tlaa tshegetswa ke mang fa o simolola go wa?

Re lebelela tlhabololo ya balemirui ka dintla tse dints mme go re naya diporojeke le mananeo a a farologaneng. Ka mokgatlo wa dithuto re kgona go simolola fa re kopana le balemirui mme re tsamaya tsela re bapile le bona. Jalo, go tlhamaletse go re mokgatlo wa dithuto ke pelo ya tlhabololo ya balemirui mo kgaolong e nngwe le e nngwe. Balaodi ba Dikgaolo ba rona ba le robongwe ba tlhomilwe mo dikgaolong tsa pele tsa go uma tlhaka tsa lefatshe la rona:

- **Jerry Mthombothi** o mo kgaolong ya kwa Nelspruit mme o etelelapele balemirui ba ba ka nnang 1 200 ba ba tsenang mekgatlo ya dithuto e le 17.
- **Du Toit van der Westhuizen** o mo kgaolong ya kwa Lichtenburg mme o etelelapele mekgatlo ya dithuto e le 15 ka ditokololo tse di ka nnang 630.

“Ka go dirisa mekgatlo ya dithuto balemirui ba rutwa ke bommankgakga e bile ba a rutana.”

- **Jurie Mentz** o laola dithophpha tsa dithutiso tse somenngwe tsa kwa Louwsburg ka ditokololo tse di ka nnang 650.
- **Graeme Engelbrecht** o kwa Dundee mme o laola dithophpha tsa dithutiso tse 15 ka ditokololo tsa balemirui tse di ka nnang 900.
- **Johan Kriel** o laola go tswa kwa Ladybrand mme o etelelapele mekgatlo ya dithuto e e ka nnang 15 ka balemirui ba mefuta ya segompieno, balemiruitota, balemirui ba dikgaolo le ba ba jang tse ba di umanag ba ba ka nnang 520.
- **Sinelizwi Fakade** o laola lenaneo kwa Mtha-tha mme o tsamaisa mekgatlo ya dithuto e le 33 ke palo ya ditokololo ya balemirui ba le 2 572.
- Ofisi ya kwa Kokstad e ne e laolwa ke **Ian Househam** mme jaanong ke **Luke Collier**. Ofisi ena e tlhokomela mekgatlo ya dithuto e e ka nnang 15 ka palogotlhe e e leng ditokolo di le 1 185 tsa balemiru.

Photos: Mekgatlo ya dithuto ke pelo ya tlhatlhobo ya balemirui.

“ Bolemirui ke loeto la bophelo lo lo sa feleng!

- Setlhophpha sona se se tlhokomela bolaodi ba mekgatlho ya dithuto e le 15 ka ditokolo tse di ka nnang 1 000 kwa Maclear.
- **Liana Stroebel** ke Molaodi wa Kgaolo mo dikgaolong tsa kwa Kapabophirima le Kappaborwa. Ofisi ya bolaodi e kwa Paarl mme e tlhokomela mekgatlho ya dithuto e le robongwe ka ditokololo tse di ka nnang 88.

Go na le taletso e e tswelelang go balemirui ba ba ratang go ikopantsha le mokgatlho wa dithuto o leng gaufi le ena ka go duela bokana ba R40,00 ka ngwaga fela (bokana ba tuelo ka 2017). Go tlhokiwa fela gore molemirui a batle go dirisa bolemirui, a batle go rutwa, mme gape le go fetola dintlha tse a di tlwaetseng go di dira fa a laolwa, mme e bile a nne le mofuta mongwe wa naga e a ka e dirisang.

Ke ka go dirisa puisano le balemirui ba ba tsenang dikopano tsa mekgatlho ya dithuto tsa bona gape le gape gore Balaodi ba Dikgaolo le Baeteledipele ba kgone go ba itse, ba lemoge mathata a bone e bile ba kgone go amogela kitso ya gore ba simolole tiro ya go ba tlhabololo le go ba ruta jang. Ka go aga kutlwano le ka go ikana ka bona ke dintlha tse di rileng tse re diirisang mo lenaneong la rona la go ba tshegetsa.

Setlhophpha sa Tlhabololo ya Balemirui sa Grain SA se dumela gore tlhabololo ya tswelelo ya tiragalo e ka diragala fela fa molemirui mongwe a kgonisa go tsaya boikarabelo go laola kgwebo ya gagwe ya bolemirui. O ka se re fitlhele re naya molemirui madi kgotsa re mo gatelela go dira jaaka re mmolela mme gape ga re batle go mo tseela maemo a go laola kgwebo ya bolemirui ya gagwe – mme **RE TLAA** bua, **RE TLAA** ruta e bile **RE TLAA** gakolola – mme **RE TLAA** tlhotlheletsa, kgarametsa, sutisa mme ee **RE TLAA** thusa jaaka re kgonisa e bile **RE TLAA** mmontsha gore go reng thekonoloji ya segompieno e naya koketso ya kumo e e robiwang.

Re tlhola re lebelela gore re ka bona jang dikgakologo tse dintshwa go di dirisa ka mekgwa e e ka agang le e fetolang. Re tlhola re butse matlho fa re ntse re tsamaya mo lefatseng a mangwe ka go lebelela didiriswa tse dintshwa tse di tshwanetseng ditiro tse balemirui ba ba simololang bolemirui ba di dirang. **RE TLAA TSWELELA** go dira ka bogotha ba rona ka re le bakgoni ba ba tlhabololang balemirui go nna re tshegetsa malapa le pabalesegodijo ka go dirisa naga le dineo tse di leng teng ka kgono le boikarabelo jaaka re ka kgona! Tekateno ya rona ya gore re kgonne ga se palo ya dihetkara tse di jwetsweng, ga se palo ya ditono tse di ungwang mme ke gore a go ka tswelelwpele, go ka kgona

go ungwa tlhaka ka bokana bo bo rileng mo HEKETARENG E NNGWE LE E NNGWE e e jwalwang!

Makoko a setlhophpha sa Tlhabololo ya Balemirui ya Grain SA a supile gore balemirui ba ka ikana ka bona mme ba ntse ba ‘itshupa’ go tshegetsa balemirui ka nako e e leng dingwaga tse 18. Re kopana mo matlong a balemirui, mo setorong sa yo mongwe, mo mefelong a dikopano, mo diphaphosing tsa go rutiwa mme tota le ka fa tlase ga setlhare... me re ya kwa masimong go lebelela le go ithuta ka tse di siameng le tse di leng phoso tse re di fithelang teng.

Dikopano tsa mekgatlho ya dithuto di a retologa e bile di a farologana go leka go ruta dintlha tse di leng bothokwa jaaka go ka kgonegwa. Dintlha tse di rutwang ka tlwaelo di tlhopiha ka go tswelela ga dintlha jaaka di tswelela go nna go tshegetsa jaaka go tlhokiwa ka nako e e rileng. Re lebelela ditshwantsho le divideo mme re tlholosa ditshupetso fa go thusa. Ga re kabakanye go

tsena mo mmung le mo masweng mo masimong mme ga re tshabe go tlatsa diatla tsa rona ka maswe fa re sekaseka modumo o o sa siameng o o makatsang mo enjeneng – mme re rata go supa ba bangwe go dira jaaka re dira!

Go tlhola go le sengwe se sentshwa sa go ithuta. Go ithuta ga go fele. Ka go dirisa mekgatlho ya dithuto balemirui ba rutwa ke bommankgakga e bile ba a rutana. Ba ithuta ka bonako (mme ba amogela) go phala fa ba dira ba le nosi. Ba amogela dikgakologo tse dingwe mme ba ithuta mekgwa e mentshwa ka go kgaoganya kitso mo mekgatlhong ya dithuto. Bolemirui ke loeto la bophelo lo lo sa feleng!

Athikele e kwadilwe ke Jenny Mathews, Mokwadi wa Pula Imvula. Fa o batla kitso gape, romela emeile go jenjonmat@gmail.com.

MAEMO A BOTOKOLOLO BA GRAIN SA – go ntse jang...

Grain SA ke thulaganyo ya phatlho e lebelelang kgaolo mme e dira go tsweleletsa mesola ya baumi ba tlhaka mo Afrikaborwa. Ke go re ke thulaganyo e dirang tiro ya mothokomedi, e tlhokomela maemo a tlhotlhwa ya ditokelelo le boleng ba tsona.

Gape ke boreri ba balemi ba tlhaka BOTLHE mo Afikaborwa. E leka go bua ka lentswe le le lengwe go emela balemirui bottlhe fa e lebelela dintlhla tsa bolemirui fa e buisana le mmuso le ba bangwe ba bolemirui.

Mongwe le mongwe yo o umang tlhaka a ka ikopantsha le kgaolo ya boumo ya Grain SA go nna tokololo. Dituelotokololo di duelwa ka ngwaga le ngwaga e le tuelo ya nako ya 1 Mopitlwe go mafelelo a kgwedzi ya Tlhakole ya ngwaga e late-lang. Go na le maemo A MABEDI a botokololo.

1. Botokololo ba papatso

Botokololo bo teng go baumi ba tlhaka ba ba umang ditono tse di ka nnang 100 go feta ka ngwaga go e rekisa; mme ba duela tuelotokololo jaaka e supiwa mme gape le lekgethwanaphatlho go Grain SA ka tono e nngwe le e nngwe e ungwang. Palotlase ka bokana ba R1 000 mabapi le VAT e tlhomwi go nna tokololo. Moumi gape o tshwanetse dumela go tshegetsa maikaelelo a thulaganyo ya Grain SA.

Ditokololo tse di leng tsa papatso di tlhoko go saena foromo e laelang moemedi yo o dumetseng go phutha dituelo mo lefelong le a rekisang tlhaka

Lenaneo la 1: Lekgethwana la tlhaka ka tono jaaka go ntse.

Mofuta wa tlhaka	Lekgethwana ka tono
Mmidi	R2,70
Disoya	R5,40
Sonobolomo	R5,40
Mabele	R2,70
Matonkomane	R10,70
Korong	R3,20
Kanola	R4,30
Bali/Garasa	R3,20
E nngwe	R3,20

* Go kopantshetswe VAT

ya gagwe, go goga lekgethwanaphatlho fa kumo e rekisiwa. Maemo a bokana ba lekgethwanaphatlho la tlhaka ka tono a supiwa mo **Lenaneo la 1**.

2. Botokololo ba mafapha a dithuto

Thulaganyo ya Grain SA e amogela balemirui ba ba tlhabololwang mme e dumela go ba amogela e le ditokololo ka mafapha fa ba duela tuelotokololo e ka nnang R40,00 ka ngwaga. Ditokololo tsa mafapha a dithuto ba uma tlhaka ka bonnye fela mme ba uma bokana tlase ga ditono tse 100 ka ngwaga. Ditokololo tsa Lenaneo la Tlhabololo ya Balemirui ya Grain SA di tshegetswa ka mekgwa e farolonganeng e supilweng go tsweleletsa pele tlhabololo ya tsona gore di kgone go beiwa mo tseleng e

e di kgonisang go tswelela go uma tlhaka ka go di ruta go dirisa mekgwa ya bolemirui e mentshwa le dithekenoloji tse di leng teng.

Tokololo e nngwe le e nngwe ya lefapha la dithuto e kopantshwa le lefapha la thuto le le dirang le le nang tokololo e ka rutang, e e ka etelang pele mme e bile e e ka thusang ka kitso go uma tlhaka mo kgaolong e nngwe le e nngwe.

Athikele e kwadilwe ke Jenny Mathews, Mokwadi wa Pula Imvula. Fa o batla kitso gape, romela emeile go jenjonmat@gmail.com.

Pula Imvula's Quote of the Month

Do the right thing. It will gratify some people and astonish the rest.

~ Mark Twain

DIKHUTLEGO MO TIRONG

- tse balemirui ba tshwanetseng go di itse

Mo athikeleng pele ga ena re ne re gatelela ntlha ya gore balemirui, ka ba le bathapi, ba tshwanetseng go rulaganya le go tlamelala, jaaka ba ka kgonas, le-felo la mo go dirwang le le pila le seng kotsi go boitekanelo ba badiredi.

Molao wa *Occupational Health and Safety Act* (No. 85 of 1993) o laola boitekanelo le tshireletso mo lefelong la tiro, e le polase ya gago.

Mo athikeleng ya pele, re ne re tlhalosa boikarabelo ba mothapi mme mo athikeleng e re tlaa tlhalosa boikarabelo ba badiredi fa ditiragalokotsi (dikhutlego) di ka diragala.

Badiredi ba tshwanetseng go:

- Tlhokomela boikarabelo le tshireletso ya bona, mme gape le tsa batho ba bangwe ba ba ka tlhaselwang ke ditiragalos tsa bona.
- Dumela go dirisa taelo e e dumelwang e nngwe le e nngwe e e ka laolwang ke mothapi mabapi le boikarabelo le tshireletso.
- Dumela go dirisa ditshupetso tsa tiriso mo lefelong la tiro tsa mothapi.
- Dirisa diaparo le didiriswa tsa tshireletso fa go tlholikiwa.
- Bolela mathata a a kotsi a a ka nnang teng go mothapi ka bonako jaaka go ka kgonegwa.
- Bolela tiragalo e e ka tlhaselang boikarabelo ba bona kgotsa e e ka tlisetsang dikhutlego go badiredi ka bonako ka go sa senye nako pele ga go fela ga letsatsi la go dira.
- Le gale, go sala go le boikarabelo ba mothapi go netefatsa gore badiredi botlhe ba nne le kitso ya boikarabelo bo bo tlhalositweng fa godimo fa. Fa khutlego e ka nna teng, mme mothapi a

Ke tshireletso ya go sireletsa bathapi e e patelesegwang fa modiredi a ka tlhokafala, a ka welwa ke khutlego kgotsa fa a tshwarwa ke bolwetse ba mo tirong mo nakong e a mo direlang.

supiwa a le botlhaswa, go ka nna bothata tota go mothapi. O ka laelwa go duela madi a mantsi e bile/kgotsa o ka isiwa toronkong mme wa laelwa go baakanya tse di sa siameng. Mathata a a sa banolweng a ka nna jaaka ditshupetso tsa gore badiredi ga ba rate tiro le go nna le maitshwaro a a seng pila fa dikhutlego di tlhola di nna teng.

Go botlhokwa go mosola wa mothapi le badiredi, fa khutlego e nna teng go dirisa ditshupetso tse di rileng go bolela khutlego e e kotsi (tota fa go tlhogewa ngaka) kgotsa loso go Motlhankedi wa Pusetso gare ga matsatsi a a ka nnang a le supa. Modiredi o na le tshiamelo ya go lopa tuelo go duela dingaka mo Motlhankedi. Fa ditiragalo tse di supiwang di sa dirisiwe modiredi o na le tshiamelo go lopa tuelo mo mothapi.

Letlolo, le le bitswang Letlolo la Pusetso le rulagantswe ka molao, Act No.130 of 1993, *Compensation for Occupational Injuries and Diseases Act (COIDA)* go babalela pusetso fa matlhophapelo a ka tlisetswa go badiredi ke dikhutlego kgotsa malwetsese ka nako ya go dira mabapi le tiro e ba e dirang.

Gape le dirisiwa go babalela loso ka ntlha ya dikhutlego kgotsa bolwetse ka go tshwana. Bathapi ba duela madi ka ngwaga le ngwaga (ka pateletso) go tshegetsa letlolo le le dirisiwang go duela dipusetso tse.

Ke tshireletso ya go sireletsa bathapi e e patelesegwang fa modiredi a ka tlhokafala, a ka welwa ke khutlego kgotsa fa a tshwarwa ke bolwetse ba mo tirong mo nakong e a mo direlang.

Letlolo le laolwa ke Motlhankedi wa Pusetso mme le dintlha tsa go bolela ka dikhutlego, dituelo le kgobokanyo ya tuelo, jalo le jalo di laolwa ke Lefapha la Tiro.

Tsweetswee, tsaya tsia tlhe, le fa o na le modiredi a le mongwe fela, o patelesegwa go ikwadisa le Lefapha la Tiro go duela tue-lo e tshegetsang letlolo.

Ditiragalo fa kotsi e diragala

Ditiragalo tse di rileng fa kotsi e diragala di ntse jaaka go latela.

Tiragalo e e tlisetsang khutlego e e seng kotsi mo go sa tlhogeweng tlhokomelo ya ngaka e tshwanetseng go bolelewaa. Le gale, go tlaa nna maemo a bolaodi a a siameng go kwala tiragalo e nngwe le e nngwe jaaka e. Ka go kwala ditiragalo tse, o ka kgonas go supa

Go utlwelala matlhokwa a melao e mebedi e e supilweng go tlhoka bolaodi bo bontsi.

Barulaganyi

GRAIN SA: BLOEMFONTEIN

46 Louw Wepener Street
1st Floor
Dan Pienaar
Bloemfontein
9301
► 08600 47246 ◀
► Fax: 051 430 7574 ◀ www.grainsa.co.za

MOETELEDIPELE WA BARULAGANYI

Jane McPherson
► 082 854 7171 ◀ jane@grainsa.co.za

MORULAGANYI WA PHATLALATSO

Liana Stroebel
► 084 264 1422 ◀ liana@grainsa.co.za

KAKANYETSO, THULAGANYO LE KGATISO

Infoworks
► 018 468 2716 ◀ www.infoworks.biz

PULA/IMVULA E TENG KA DIPUO TSE DI LATELANG:

Setswana,
Seaforekanse, Seësemane, Sesotho,
Sesotho sa Leboa, Sezulu le Sethosa.

Lenaneo la Tlhabololo ya Balemirui ya Batlhaka ya Afrikaborwa

MOKOPANYI WA TLHABOLOLO

Johan Kriel
Foreisetata (Ladybrand)
► 079 497 4294 ◀ johank@grainsa.co.za
► Kantoro: 051 924 1099 ◀ Dimakatso Nyambose

Jerry Mthombothi

Mpmalanga (Mbombela)
► 084 604 0549 ◀ jerry@grainsa.co.za
► Kantoro: 013 755 4575 ◀ Emelda Mogane

Jurie Mientz

Mpumalanga/KwaZulu-Natal (Louwsburg)
► 082 354 5749 ◀ jurie@grainsa.co.za
► Kantoro: 034 907 5040 ◀ Sydwell Nkosi

Graeme Engelbrecht

KwaZulu-Natal (Dundee)
► 082 650 9315 ◀ dundee@grainsa.co.za
► Kantoro: 012 816 8069 ◀ Nkosinathi Mazibuko

Luke Collier

Kapabolhaba (Kokstad)
► 083 730 9408 ◀ goshenfarming@gmail.com
► Kantoro: 039 727 5749 ◀ Luthando Diko

Liana Stroebel

Kapabophirima (Paarl)
► 084 264 1422 ◀ liana@grainsa.co.za
► Kantoro: 012 816 8057 ◀ Hailey Ehrenreich

Du Toit van der Westhuizen

North West (Lichtenburg)
► 082 877 6749 ◀ dutoit@grainsa.co.za
► Kantoro: 012 816 8038 ◀ Lebo Mogatlanyane

Sinelizwi Fakade

Mihatha
► 071 519 4192 ◀ sinelizwifakade@grainsa.co.za
► Kantoro: 012 816 8077 ◀ Cwayita Mpotyi

Articles written by independent writers
are the views of the writer and not of Grain SA.

Dikhutlego mo tirong – tse balemirui ba tshwanetseng go di itse

Bodiorelo bo bo siameng bo tshwanetse go rulagangwa go thibela dikhutlego mo tirong.

kgaolo e e tlisetsang dikhutlego kgotsa modire-di mongwe yo a leng botlhaswa thata. Ka gore o na le kitso, o ka kgona go laola bothata.

Fa go diragala khutlego e e kotsi thata (fa go tlhokiwa ngaka), tiragalo e tshwanetse go bolelwa go Motlhankedi wa Pusetso (Lefapha la Tiro) ka go tlatsa Kgaolo ya A ya Go bolela ga Bathapi ya Foromo ya Tiragalo WC12. Kgaolo ya B – khopi ya khabone ya A – e tshwanetse go neiwa mothapi go e naya ngaka kgotsa bookelo mo a tlhokomelwang teng.

Ditshupetso tsa bongaka di botlhokwa thata fa di diriswa go supa gore go duelwe pusesto le dituelo tsa ngaka. Go na le diforomo tse tharo tse di tshwanetseng go tlatswa ke ngaka kgotsa bookelo:

- Tshupetso ya bongaka ya ntlha – WCI 4;
- Tshupetso ya bongaka ya kgwedi le kgwedi ya tswelelopele, fa e tlhokiwa – WCI 5;
- Tshupetso ya bongaka ya bofelo – le mo WCI 5;

mme le ya makgaolakgang e e kwalwang ke mothapi e e tshwanetseng go feleletsa lekwalo la tiro – WCI 6.

Fa go ka nna kotsi e e maswe thata mothapi o tshwanetse go supa lefelo la kotsi ka go aga lekgora le le dikologang lefelo le ka go dirisa lente, kgobokanya ditshupetso ka bontsi jaaka go ka kgonegwa, tsaya ditshwantsho, botsa dipotso e bile le go kwala dikarabo tsa

ba ba boneng kotsi e diragala, kwala tatelano ya ditragalo mme tota le go leka go supa ntlha e e tliseditseng kotsi le go leka go baakanya phoso e e tliseditseng kotsi. Fa go na le loso, kgaolo yotlh e tshwanetse go tlogelwa jaaka e ntse ka go sa kgome sengwe le ka go sa sutise sengwe go fitlhelela maphodisa a goroga.

Diforomo tsotlh e kitso e e tlhokwang yotlh e teng kwa Lefapha la Tiro. Netefatsa gore o tlhole o na le diforomo tsotlh e tse di tlhokwang – ke bolaodi bo bo tlhamaletseng.

Go utlwelala matlhokwa a melao e mebedi e e supilweng go tlhoka bolaodi bo bontsi. Mme, mesola ya go rulaganya lefelo la tiro le le siameng, go amogela pusetso ya tuelo ya bongaka le koketso ya kgono ya badiredi go dira ka tshwanno e boima go feta tiro e e tlhokwang go laola kgang e.

Athikele e kwadilwe ke Marius Greyling, mokwadi wa Pula Imvula. Fa o tlhoka kitso gape, o ka romela emeile go marius@mccacc.co.za.

THIS PUBLICATION IS
MADE POSSIBLE BY THE
CONTRIBUTION OF
THE MAIZE TRUST